

"... AKIT RAGASZKODÁSA AZ IGAZSÁGHOZ EGY
BOLDOGTALAN KORBAN HAZUDNI KÉNYSZERÍT..."
Németh László *Galileijéről*

Nincs *helyzet*, amelyben az igazságért hazudni kellene, amelyben a hazugság az igazság ügyét szolgálná. Mint az európai hagyomány örökösei, mint kultúránk részesei nem gondolhatjuk, hogy az igazságért lelkünk üdvösségét kellene föláldoznunk, hiszen — hogy a hagyományra utaljunk — az Üdvöztető minden félreértés lehetőségét kizárva saját magát nevezte az igazságnak. Nem valamilyen "csapdahelyzetet" mutat tehát be Németh László drámája (a hagyomány szerint a teremtésben "csapdák" nincsenek), hanem egy problémáiba belegabalyodott *szemléletet*, a drámabeli Galileiét, akinek — megrendítő és számára semmiképpen sem elfogadható módon ugyan, de mégis — úgy tűnik, mintha valamilyen rajta kívül álló, a felelősségét és cselekvőkészségét meghaladó okokból az igazságért kellene hazudnia, mintha lelke üdvét kényszerülne adni az igazságért, mintha a hazugság az ő esetében az igazságot szolgálná.

Németh László Galileije egy gondolkodásába beépített következetlenség, a kor gondolkodását átható szemléleti elfogultság áldozata. Mint a reneszánsz óta minden humanista, maga elé szellemi feladatot állító és az emberi dolgok alakulásáért arisztokratikus felelősséget vállaló értelmiségi egyrészt az Isten képére és hasonlatosságára teremtettség eszméjétől vezetetten tiltakozik az ellen a középkori fölfogás ellen, amely bizonyos egyoldalúsággal az ember por és hamu voltát, a remegő teremtmények Isten előtti egyenlőségét és minden evilági vállalkozás hiúságát, hiábavalóságát hangsúlyozza, másrészt viszont elmulasztja a maga kiválóságát, szellemi kezdeményezőkészségét a lét és a teremtés rendjének megfelelően a hagyományhoz való személyes viszonnal magyarázni, hanem ehelyett az elvi-eszmei fellépést, az igazság képviselőtére való készséget az intellektusra, a polgári józan észre alapozza, amely — némiképp a középkori teremtménnyelvhez hasonlóan — egyenlősíteni, nivellálni hajlamos, végeredményben minden szellemi kezdeményezést, arisztokratikus szerepvállalást elutasít.

Galileiben, mint minden humanistában, mint minden, az emberi együttélésért arisztokratikus felelősséget érző újkori tudósban, szellemi emberben, éljen akár a XVII., akár a XX. században, sajátos szerepzavart előidézve keveredik egymással az Isten képére és hasonlatosságára teremtettségének — az igazság személyes képviselője révén — érvényt szerezni akaró értelmiségi, illetve az igazságot ugyan tisztelő, de a maga üdvözülésének kimunkálásával szerényen megelégedő, az igazság érvényesítésére magát hivatottnak nem érző polgár pozíciója, és a dráma hőse a humanista program válságaként ezt a szerepzavart, ezt a keveredést drámai módon megtapasztalja. Bár semmi kétség, hogy Galilei, a humanista tudós az igazságért küzd, hogy a heliocentrikus világkép elismertetésére irányuló törekvése szándéka szerint az igazság ügyét szolgálja, valamint hogy ő a maga tudományos ambícióival ténylegesen hivatott is a igazság szolgálatára, hogy az

igazság képviselőjét nem kell és nem lehet a — csupán a hagyomány őrzéséről gondoskodó — egyháznak átengedni, annál inkább nem, mert — mint mára kiderült — az egyház ezt a szerepet nem is akarja magára öltetni, mégsem mondható el az, hogy a világot az intellektusnak alávetett tárgyas adottságként elképzelő, a tudományos igazságot a vallási igazságtól, a hagyománytól elválasztani akaró, elválaszthatónak vélő Galileinek mindenben igaza van, hogy álláspontja a teljes igazságot képviseli, hogy nézeteinek nincs olyan ideologikus, a polgári hatalomvágyat szolgáló vetülete, amely az általa képviselt humanista eszményeket is sérti, amely a Németh László korára és a mi korunkra, a XX. század végére kialakuló állapothoz vezet, s aminek következtében hazugságba kell keverednie, ami az ő lelkiismeretét súlyosan megterheli.

Most ismét fölmerül a nyugtalanító kérdés, vajon nem *helyzet*-e mégis az, amelyben a drámabeli Galilei van, nem egy általa megváltoztathatatlan, személytelen struktúra foglyának kell-e őt mégis gondolnunk, amikor vele együtt belátjuk, hogy olyan "boldogtalan korban", egy olyan történelmi folyamat kellős közepén élt, amely valamikor, a XV. században kezdődött, s amely még a XX. század közepén, a dráma megírásának idején sem ért véget, és amelyet neki földi életének történelmi koodinátái között nem volt, nem lehetett módja megváltoztatni? A kérdésre, úgy tűnik, kérdéssel kell válaszolni, a kérdést egy másik, az előbbi korrigáló kérdéssel kell visszautasítani: szabad-e, helyénvaló-e nekünk, és helyénvaló lett volna-e a drámabeli Galileinek a felelősséget magunkról levetnünk, magunkat egy tőlünk semmiben sem függő helyzet áldozatának látnunk, a szellemi elődeinkkel minket összefűző kapcsolatot megtagadnunk, s ezáltal végeredményben a szóban forgó helyzetet ténylegesen elfogadnunk. Ha Galilei belenyugodna ebbe az általa elképzelt, — az elmúlt századok humanizmusának belső következetlensége miatt — kísértő, lidérces álomként újra és újra kirajzolódó helyzetbe, vagyis ha a szellemét mozgásban tartó, a humanista programot valahol a kultúrtörténeti folyamatok mélyén, a korabeli humanista számára be nem látható módon megalapozó hagyományt megtagadná, akkor ez a helyzet valóban realizálódna, de az így realizálódó helyzet most már az ő végzetes, személyes hibája volna, és akkor üdvösségét valóban elveszítené, sőt akkor már egészen nyilvánvalóan nem az igazságért veszítené el, akkor ez a Galilei a történelmi Galileivel és a dráma hőisével szemben valóban elkárhozna.

Megtehetné a dráma hőse természetesen azt is, most már nem a föltételezett kényszerhelyzet, hanem a tényleges drámai helyzet oldására, feladására törekedve, amit ha nem is a XVII. századi humanista, de a XX. századi drámaíró kortársai oly gyakran megtesznek, sajnos vagy szerencsére — ki tudja? — megtehetnek, hogy a polgári humanista program belső ellentmondásait belátva, az igazság és az üdvösség közötti feszültség fönntartását értelmetlennek ítélve, "zárójelbe tegye" az igazságot. Azaz vagy az igazság érvényesülését rendkívül korszerűen, illetve szörnyű módon korszerűtlenül mintegy a középkori teocentrikus világképhez visszakanyarodva, a személyes vagy személytelen Istenre bízva, és az Isten képére, hasonlatosságára teremtettségnek a humanisták által vállalt bibliai eszméjét föladván, nyugtalanító, sőt visszataszító kétértelműséggel egyszerre remélje a személytelen pragma mozgásaiban a személyes isteni szándék érvényesülését,

valamint kockáztassa e pragmatikus erők kíméletlen nyomása alatt az Istenarc megengedhetetlen elszemélytelenedését. Németh László modern író létére azért írt mégis drámát, és hőséül azért a valóban drámai helyzetben lévő, helyzete drámaiságának föloldására nem gondoló humanistát választotta, mert az intézményes tekintélyektől még nem teljesen megszabadult, a polgárosodási folyamatot még le nem záró magyar vagy kelet-közép-európai társadalomban az értelmiségi és polgári álláspontot egymással következtetlenül vegyítő hagyományos humanista szerepnek itt még aktualitása van. De Németh László drámája azért mégsem egy letűnt kor, egy idejétmúlt probléma, egy elavult műfaj utolsó vagy egyik utolsó epigonszerű, valódi jelentőséggel nem bíró kifejezése, megtestesülése, mert ez a humanista program egészen nyilvánvalóan Európában sehol sem bukott meg visszavonhatatlanul, csak átmenetileg felfüggesztődött, hiszen sehol sem teljesítette be egyelőre a benne lévő lehetőségeket, jelenbeli apálya idején csupán erőt gyűjt az azok jövőbeli beteljesítéséhez.

Németh László drámát írt egy a drámaiság elől mindenáron kitérni igyekvő, ezt a kitérést lehetségesnek ítéző korban, és hőséül a drámai sorsú egykori humanistát választotta. Drámát írt, de semmiképpen sem tragédiát, mert tragédiát írni jó kétszáz éve már egész Európában lehetetlen, mert a polgári szempontot kizárólagossá tevő, az arisztokratikus szerepet egyedül a polgári értelmiséggel betölteni akaró és felemás, szerepzavarral küszködő polgári humanizmust végső elvvé emelő romantikus fordulat óta Európában tragédiát, aki még annyira akar, sem képes írni. De egyébként is a tragédiákat sosem az igazság és az üdvösség szembekerülésén meditáló humanistákról írták, Racine sosem választotta volna hőséül Galileit úgy, ahogyan Németh László tette, vagy ahogy annak idején Goethe Tassot hősévé emelte, ő velük szemben olyan királyokat, elvont intellektuális feladattal nem birkózó született arisztokratákat keresett, akik szemléletében igazság és üdvösség nem kettőződött meg, akiknek a hagyományhoz való kötődése nem vált kérdésessé.

A tragédia hőst a dráma hősével ellentétben éppen az jellemzi, hogy föltétlenül, a legkisebb ingadozás nélkül képviseli a hagyományt, az igazságot, hogy az igazság iránti elkötelezettségében nem ismer *mértéket*, hogy a szó legnevesebb értelmében megszállottja az igazságnak. A tragikus vétség végeredményben nem más, mint az igazság mértéktelen, föltétlen szeretete, amelyre a hőst a hagyomány értéke, a hagyomány arisztokratikus megtapasztalása ösztönzi. Az igazság föltétlen szeretete, az igazság képviselőjében a mérték elvétele, vagyis a tragikus vétség éppen ezért természetesen nem hiba, amelyet valamiféle polgári józansággal, szkepticizmussal kiegyenlíteni, korrigálni kellene, az igazság fölemelő fölmutatására, tragikus képviselőjére a kultúrának, az emberi együttélésnek szüksége van, a tragikus hős áldozatát — képletesen szólva — az Isten (aki úgymond a tragédia nézője) elfogadja. A tragikus bukás, a katasztrófa ebben az értelemben megtisztító erejű, katartikus, mert a tragédia nézőjét, olvasóját megerősíti az igazság érvényében, erejében, valamint az igazság érdekében hozandó áldozat fontosságában és méltóságában.

De vajon miért kell az igazság érdekében bátran kiálló, a hagyományt belső bizonytalanság nélkül képviselő hősnek elbuknia, mi az a mérték, amit mégis

elvé, miben is áll a tragikus vétség? Ha egyetlen szóval akarunk válaszolni erre a kérdésre, akkor azt kell mondanunk, hogy a tragikus hős álláspontja sosem hiteles. Tragikus katasztrófa mindig ott következik be, ahol valamely, születési arisztokráciára bízott, intézményekkel körülbástyázott, történelmileg kialakult és dologi adottságaiban létező kultúra elégtelensége, szűkössége megtapasztaltatik, ahol fény derül arra, hogy az emberi természet és a teremtés, a lét egészének rendje több, mint ez az önmagában nemes, a maga történelmi határain belül a kérdéseket eligazítani képes berendezkedés, és ahol a tragikus hős saját kultúrájának határaiba ütközik, és ily módon szükségszerűen áldozattá válik, mintegy elveszti azt a képességét, hogy a véges emberi létezés megszabta korlátokat figyelembe véve, szellemi vállalkozásában úgymond mértéket tartson, vagyis a kérdések megoldását ne kizárólag a számára adott személyes lehetőségeken belül keresse, hogy azokat legalábbis részben az Istenre, a történelmi értelemteljesülésre bízza. Ha világosan megtapasztalná a maga kultúrájának a határait, a hős képessé válna arra, hogy az őt magával ragadó konfliktust a teremtés rendjének, az emberi természetnek az egésze felől, azaz hitelesen ítélje meg.

Úgy kétszáz évvel ezelőtt a tragédia műfaja azért függesztődött föl, a tragikus életérzés azért került le a napirendről, mert a francia forradalomhoz köthetően a születési arisztokrácia kulturális pozíciói fölszámolódtak, mert a hagyomány föltétlen képviselőjét nem vállaló, arra alkalmatlan polgár kísérelte meg ezen szerep pótlását, e pozíció betöltését. Ha a jövőben ismételen lesz olyan arisztokratikus (értelmiségi) szerep, amelynek igényét, reményét, vágyát Németh László drámájából nem nehéz kiolvasni, akkor az semmiképpen sem születési előjogokon nyugvó, intézményesen bebiztosított szerep vagy pozíció lesz, látókörét nem határolhatja le valamely kultúra sajátos tapasztalata, annak hordozója csak a lét, a teremtés rendjéhez igazított, a kultúrhagyomány egészében tájékozódó és az által hitelesített arisztokratikus értelmiségi gondolkodás, magatartás lehet. Ennek megfelelően a tragikus életérzés vissza kell hogy térjen szellemi látókörünkbe: tragikus életérzés nélkül nem gondolható el arisztokratikus mentalitás, nem állítható helyre világunk megbillent egyensúlya.

Mint Galileijének megformálása mutatja, Németh László elégedetlen a korban neki kijutó sem nem polgári, sem nem értelmiségi szereppel, az ő helyzetében a szempontoknak a reneszánsz óta tartó vegyítése akuttá, elviselhetetlenné válik. Mint láttuk, a huszadik század közepén az igazságra állított arisztokratikus mentalitáshoz való ragaszkodást az immár véglegesen visszahozhatatlan múlt nem, csak a megsejtett jövő igazolhatja. A történelmi Galileinél magánál még más volt a helyzet. A XVII. századi tudós humanista nemcsak tragikus-arisztokratikus szerepről nem álmodozott, de tényleges polgári helyzetének drámaiságát sem élezte ki, egyszerűen azért nem, mert mint a humanisták általában, ha igen öntudatos is volt, ha ismerte is a maga értékét, sosem gondolta, hogy rajta fordulna meg a világ sorsa, illetve az volna kíváncsi, hogy így legyen. Mint a kor legtöbb szellemi embere, nemcsak azért rendelte alá magát pártfogójának, mecénásának, adott esetben Toscana nagyhercegének, mert a tőle várható fizikai védelemre, anyagi támogatásra, összeköttetésekre, kapcsolatokra számított, mert azok nélkül egyszerűen nem lehetett meg, vagyis nem pusztán kényszerűségből, elvtelen megalku-

vásból, hanem azért is, mert a maga, végső soron mégiscsak polgári, ideologikus igazságát a nagyherceg politikai, társadalmi, kulturális: arisztokratikus tekintélyével hitelesítette, tehát nagyon is elvi, eszmei alapon, s ily módon a tragikus, sőt bizonyos mértékig a drámai szerepet neki átengedte, és a maga bajáról, gondjairól legfeljebb olyan episztolákban írt, amelyekben egyben higgadt bölcsességét és a pártfogója iránti föltétlen hódolatát is kifejezhette.

Meglehetősen más volt Németh László helyzete, aki a maga korában nem találhatott az ő, polgári szerepkörben maradó, bár az azon túlmutató értelmiségi szerepvállalást célbavevő szellemi vállalkozásához azt hitelesítő arisztokratikus pártfogót, és aki ilyennel természetesen nem kísérletezett, de akit az ideális értékeket durván elutasító és a nyers erőszak mindenhatóságát valló totalitárius hatalom egyfelől a létezés elemi föltételeiben korlátozott, másfelől magát mecénássá maszkírozva, hellyel-közzel úgymond kegyeiben részesített. (Mint ismeretes, Németh László a *Galileit* például Révai József fölkérésére, biztatására vagy engedélyével, bár természetesen a maga szellemi intenciói, életművének belső logikája szerint írta.) Teljesítményének hitelesítését a Galilei szerzője nem - az adott esetben arra alkalmatlan - hatalomnál kereste, hanem - mint már a XIX. században Petőfi és Arany is tette - a népnél, a polgárosodás felszabadító és egyenlősítő, de egyben a hagyománytól el is oldó folyamatán még át nem ment paraszt-társadalomnál, amely még mindig mutatott arra bizonyos készséget, hogy a maga polgári pozíciójával meg nem elégedő szellemi ember ideális törekvéseit ontikussá, egyetemessé tegye, a létben gyökerező és mindannyiunk számára közös igazság kitapogatásához segítse. A drámában erre mutat az, hogy az egyszerű katonák és szolgák a gyanakvó vagy egyenesen ellenséges papokkal szemben nagy érdeklődést mutatnak a tudós eredményei, rokonszenvet személye iránt, és ha gyötrelmiismereti dilemmáira megoldást nem adhatnak, segítenek fönntartani azt az éltető, tevékenységét orientáló hitet, hogy ilyen megoldás van, hogy ilyen megoldásnak kell lennie, és nem merő fantasztaság annak keresése. De hogy a helyzetet indokolatlanul ne szépítsük, hogy a drámai feszültséget értelmetlenül ne oldjuk, be kell látnunk, hogy Németh László szellemi vállalkozásának népi támasza mint a polgárosodási folyamat lezáratlanságának megnyilvánulása, az őt szorongató és az egyébként számára elfogadhatatlan diktatúrának is hivatkozási alapja. A humanista program történelmi megbicsaklása és átmeneti felfüggesztődése idején a hozzá való töretlen hűség magától értetődően jelenti a vele együtt járó megkettőződés higgadt, sztoikus elviselését.

Bár Németh László drámai hőse nem fogadja el azt, a hagyományt megtagadó metafizikai koncepciót, hogy az ember a világban általában, a dolgok rendje szerint valamiféle hozzá méltatlan helyzet foglya, mégis annak következtében, hogy ettől a szorongató érzéstől igazában megszabadulnia sem sikerül, a művet, mint a szerző drámáit általában belengi az a pretenciózus panasz, hogy a nagyember egy kisszerű, hozzá méltatlan kor viszonyai között vergődik, hogy ha szellemileg nem is, de lelkileg, erkölcsileg ennek a kornak a szerencsétlen áldozata. Galilei számára például mindvégig érthetetlen marad, miért kell neki, úgymond egy Galileinek gyötrelmes kompromisszumokba kényszerülnie, meggyőződését elhallgatnia vagy megtagadnia. A drámai konfliktust meghatározó formula - igazság kontra

üdvösség — is úgy keletkezik, hogy a hős nagy szavakat használva, erkölcsi-lelki megpróbáltatásai kapcsán üdvössége kockáztatását föltételezi. A belső békéjében megzavart, lelki egyensúlyát veszített hős mintegy megfélekedzik arról, hogy az üdvösség kérdése sokkal inkább csendes, elmélyült meditáció tárgya lehet, mintsem szépen csengő drámai dialógusoké. Ha olyan érzékeny lelkiismeretű ember, amilyenek Galilei is mutatkozik, ilyen pontos, elemző formulákban képes beszélni, disputát folytatni üdvösségének ügyéről, akkor nem is lehet annyira nagy a baj, akkor ezt az üdvösséget nagyon is meg lehet menteni, csakhát a hős egyébként jogos erkölcsi fölháborodásának kifejezése céljából szükség van a retorikus fordulatokra. Ez a morális pátosz egyébként a polgári dráma műfajának megfelel, mint az a — hol gyengébb, hol erősebb, de — soha tökéletesen ki nem küszöbölhető szentimentális felhang is, amely többé-kevésbé az utóbbi két évszázad, a polgári korszak minden alkotását jellemzi. A dráma minden olvasója, nézője meggyőződhet arról, hogy ezért a gyengéjéért bőven kárpótol a humanista program továbbvitelének, az arisztokratikus értelmiségi szerep kimunkálására irányuló szándéknak a Németh László életművét átható aranyalapja.